

**SOLIQ RISKINING IQTISODIY MOHIYATI VA UNGA OID ILMIY
QARASHLARNING NAZARIY TALQINI**

*Toshkent davlat iqtisodiyot
universiteti mustaqil izlanuvchisi
PhD Nasimov Ravshanjon Azimovich
<https://orcid.org/0009-0002-2295-430X>
ravshanjonnasimov@gmail.com*

Annotatsiya: Mazkur maqolada soliq tizimida soliq risklarini baholash va boshqarishning uslubiy asoslari tadqiq etilgan. Raqamli iqtisodiyot sharoitida soliq ma'muriyatchiligini takomillashtirish, soliq to'lovchilarning faoliyatini risk-orientirlangan yondashuv asosida tahlil qilish masalalari yoritilgan. Maqola doirasida soliq risklarini aniqlash mezonlari va ularni miqdoriy baholash modellari ko'rib chiqilgan hamda O'zbekiston soliq tizimida risklarni boshqarish samaradorligini oshirish bo'yicha takliflar ilgari surilgan.

Kalit so'zlar: soliq tushumlari, tahlika-tahlil, xavflar, samaradorlik, raqamli platforma, usullar va vositalar, ilg'or axborot-kommunikasiya texnologiyalari, tahlil, optimallashtirish, soliq imtiyozlari, soliq stavkasi.

Kirish. O'zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan soliq islohotlarining ustuvor yo'nalishlaridan biri — bu soliq nazorati jarayoniga risk-orientirlangan yondashuvni to'liq joriy etishdir. Soliq riskini baholash uslubiyati nafaqat davlatning moliyaviy yo'qotishlarini kamaytirish, balki halol soliq to'lovchilar uchun qulay ishbilarmonlik muhitini yaratishga xizmat qiladi. Chunki mazkur tizim tekshiruvlarni kamaytirib, asosiy e'tiborni soliq to'lashdan bo'yin tovlash ehtimoli yuqori bo'lgan "intizomsiz" subyektlarga qaratish imkonini beradi. Biroq, hozirgi kunda soliq risklarini aniqlashning matematik va statistik usullarini takomillashtirish, sun'iy intellekt imkoniyatlaridan foydalanish hamda xalqaro tajribani milliy qonunchilikka moslashtirish masalalari hali ham dolzarbligicha qolmoqda. Ushbu maqola aynan mana shu uslubiy bo'shliqlarni

o'rganish va sohani rivojlantirish bo'yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar berishga qaratilgan.

Jahon amaliyotida anchadan buyon amalga oshirilib kelinayotgan soliq riskini baholash amaliyoti respublikamiz soliq tizimida ham qo'llanila boshlaganiga ko'p bo'lmagan bo'lsada bu borada ma'lum darajada tajribalarga ega bo'lindi. Albatta soliq riskini baholash uchun uni amalga oshirish uslubiyotini to'g'ri aniqlab olish muhim sanaladi. Bunda soliq xavfini baholash va soliq to'lovchilarni insoflilik mezonlari asosida segmentlash tizimini joriy qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Iqtisodiyotning o'z o'ta murakkab munosabatlar va o'ziga xos qonuniyatlarga ega bo'lgani kabi unda amal qiladigan turli xil iqtisodiy risklar ham shunchalik murakkab bo'ladi. Insoniyat iqtisodiyotda o'zaro munosabatlarga kirishishi bir tekisda bo'lmaydi, bu esa risklarning yuzaga kelishini ta'minlaydi, boshqa tomondan iqtisodiyotdagi ob'ektiv qonuniyatlarning "buyrug'i"ni barcha qatnashuvchilar ham "bajara olmaydi", bundan tashqari ular bozorda mustahkam mavqega ega bo'lish uchun o'zaro kurashadilar, ya'ni raqobat muhitini shakllantiradi. Bu kabi holatlar esa, risk deb ataladigan ijtimoiy-iqtisodiy va sosial holat bilan hisoblashishlarni taqozo etadi. O'zbekistonlik olimlardan professor T.Malikov va iqtisod fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) N.G'.Xidirovlar "Moliya" nomli o'quv qo'llanmasida risklarning rag'batlantiruvchi va himoyalovchi funktsiyalarini keltirib o'tadiki, bu risklarni faqat salbiy holat sifatida baholash o'rinli emas degan xulosalarni berib o'tadi. Ushbu mualliflar risklarni tasniflab ularni iqtisodiy risk, ijtimoiy-siyosiy risk va fiskal-monetar risklarga ajratadi hamda "fiskal-monetar risk davlat o'tkazayotgan moliyaviy va budjet siyosati yordamida, narxlar darajasini barqarorlashtirish va optimal soliq me'yorlarini, pul massasining ta'minoti va kon'yukturasini tartibga solish bo'yicha Markaziy bankning samarali aralashuvi va boshqalar orqali yirik, murakkab tizimlar barqarorligi va iqtisodiy o'sishini ta'minlash bo'yicha masalalarni yechishda yuzaga keladigan risklar majmuidan iborat, moliyaviy risklarni esa, korxonalarning boshqa moliyaviy tashkilotlar bilan o'zaro munosabatlarini amalga

o'shish jarayonida yuzaga keladigan risklar "dir deb ta'rif bergan.

Ma'lumki, soliq to'lovchilarning faoliyati bozor qoidalariga mos amal qilishi va daromad olishning kafolatlanmagan bo'ladi, bu esa, ularning daromad olishini tabaqalashtiradi, daromadlar bo'yicha tabaqalashuv esa, soliqlarning o'z vaqtida to'lanmaslik riskini yuzaga keltiradi.

Bulardan tashqari, bizning fikrimizcha, soliqqa oid qonunchilikdan soliq to'lovchilarning yetarli xabardor bo'lmasligi turli xil moliyaviy buzilishlarni keltirib chiqarib, natijada soliq riskini vujudga keltiradi, budget-soliq siyosatining barqaror bo'lmasligi va uning tez o'zgaruvchanligi soliq to'lovchilarda xavotir o'yg'otadi yoki ishonchsizlikni keltirib chiqaradi, shuningdek, davlatning import-eksport borasidagi siyosatidagi o'zgarishlar ahamiyatli xuddi shunday holatni keltirib chiqaradiki, oqibatda bu jarayonlar soliq riskini keltirib chiqaradi.

Demak, shunday xulosa chiqarish mumkinki, soliq riski moliyaviy risklarning muhim bo'g'ini sifatida u doimiy mavjud bo'ladi. Davlat budgetining asosiy daromad manbalaridan biri sifatida soliqlar amal qilar ekan, yuqoridagi omillarga ko'ra soliq riski doim saqlanib turadi. Qachonki, jamiyatda soliq to'lash majburiyatlari yuklatilgan soliq to'lovchilarda soliq to'lash madaniyati juda yuqori darajada to'lanib, budgetga soliqlar o'z vaqtida to'lanib turilsada, ammo bozor munosabatlari sharoitida notekisliklarning doimiy amal qilishi soliq riskini ham doimiy bo'lishini taqozo etadi. Agar, biz soliq riskini budget manfaatlari nuqtai nazaridan qaraydigan bo'lsak, unda ikki xil holatdagi soliq riskini farqlashimiz kerak bo'ladi. Birinchisi, bu budgetlarga soliq tushumlarining kelib tushmaslik bo'yicha soliq riski bo'lsa, ikkinchisi, soliq to'lovchilarning Qonunchilik bilan ularning zimmasiga yuklatilgan soliq majburiyatlarini o'z vaqtida to'lay olmaslik doirasidagi soliq riskidir. Shu nuqtai nazardan qaraganda soliq riskini bir tomonlama tushunish to'g'ri emas.

Ilmiy adabiyotlarning tahlili shuni ko'rsatadiki, tijorat risklari soliq risklarining asosi hisoblanadi. Iqtisodiyotda inflyatsiya ko'rsatkichlarining oshishi

hisobiga pul daromadlarining qadrsizlanishi, korxonalarning investision faoliyatlari bo'yicha ular kutgan daromadlarni ololmasligi, korxonalarda iqtisodiy faoliyati natijasida foiz ko'rsatkichlari, to'lovlarini oshib ketishligi yoki kamayib ketishligi ehtimolligi tufayli ko'zlangan foyda hajmini ololmaslik ehtimolligi va shu kabilar tijorat risklari doirasida vujudga keladi.

Xorijiy olimlarining ilmiy qarashlarini tahlil qiladigan bo'lsak, masalan, "soliq riski – bu moliyaviy faoliyati jarayonida soliq qonunchiligidagi noqulay o'zgarishlar yoki soliq to'lovlarini hisoblashdagi xatolar oqibatida iqtisodiyot sub'ekti duch kelishi mumkin bo'lgan zarar ehtimoli (xavfi)dir"² deb ta'rif bergan S. A. Filin soliq riskini moliyaviy xatoliklar asnosida baholagan.

Shunday olimlardan biri E.Kalashnikovaning fikricha, "soliq riski, bizning nazarimizda – bu soliqqa tortish jarayonida soliq to'lovchi noqulay iqtisodiy oqibatlar, mol-mulkini qo'shimcha soliq summasi shaklida budjet foydasiga musodara etishni ham qo'shib, inson faktori, axborot asimmetriyasi natijasidagi soliq sanksiyalari va peniyalar, soliq to'lovchining moliyaviy-xo'jalik faoliyatidagi negativ o'zgarishlar oqibatida ehtimoliy shaklda duch kelishi mumkin bo'lgan tavakkalchilikdir"³. Bunday tavsif risklar tizimidagi soliq risklarining tabiatini nisbatan to'liqroq ochib beradi. Bizning fikrimizcha, soliq risklarini tadqiq etish maqsadida birlamchi o'zgarish sifatida moliyaviy-xo'jalik faoliyatidagi o'zgarishlar, siyosiy vaziyat o'zgarishi hamda qonunchilikdagi o'zgarish va boshqa shu kabi tushunchalarini birlashtirish mumkin. Soliq risklarining ajralib turuvchi xususiyati shuki, soliq stavkalarining o'sishi bilan soliq riski summasining oshishi ham ro'y beradi deb hisoblaydi muallif.

Boshqalardan farqli o'laroq, rusiyalik olim A. Leushev esa, soliq risklarini keng ma'noda, salbiy oqibatlarni keltirib chiqaruvchi hodisalar boshlanish ehtimoli, ya'ni aynan soliqlarni hisoblash va to'lash jarayoni bilan bog'liq moliyaviy (yoki boshqacha) zarar ehtimoli sifatida qo'llash lozim degan taklifni

² Filin S. A. Moliyaviy risk va moliyaviy risklarni samarali boshkarish va taminlash jarayonida moliyaviy boshqaruv qarorlarini qabul qilishdagi tarkibi. // Moliya va kredit. - 2002. - № 3. 26-b

³ Калашникова Эльвира Леонидовна. Налоговые риски: оценка и их финансовые последствия. Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Иркутск- 2007. стр. 71.
<https://scientific-jl.com/>

ilgari suradi va o'z navbatida soliq risklarini soliq organlari tomonidan soliqlar, jarimalar, peniya (ustama)lar va boshqa moliyaviy sanksiyalarni hisoblashgacha bo'lgan ehtimol sifatida belgilash mazmundagi ta'rifni keltirib o'tadi.

D.M Tshekin soliq riskini huquqiy tavakkalchilikning bir bo'lagi sifatida qaraydi, ya'ni, uning fikriga ko'ra, "soliq riski huquqiy tavakkalchilikning qismi sifatida tushunilib, chunki soliqqa tortish nafaqat moliyaviy kategoriya, balki huquqiy va bundan tashqari, u alohida kodlashtirilgan huquq sohasidir. Afsuski, an'anaviy tavakkalchilik tizimida huquqiy risk kamdan-kam tilga olinadi, tizimda huquqiy risklar (yuridik risklar), ya'ni qonunchilikning noaniqligi yoki amaldagi qonunchilikning qonuniy talablari buzilishi natijasida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan yo'qotishlar riskidir"⁴. D.N.Tixonov esa, soliq riskini "soliq to'lovchining soliqlarni to'lash va optimallashtirish jarayoni bilan bog'liq pul shaklida ifodalangan moliyaviy va boshqa yo'qotishlarga duchor bo'lish imkoniyati"⁵ sifatida baholasa, F.N. Filina soliq riskining negizini "soliq huquqiy munosabatlar sub'ektning amaldagi huquq normalariga asoslanib, ushbu sub'ektning o'zi qabul qilgan kelajakdagi holatlardan salbiy chetga chiqishi tufayli soliqqa tortish jarayoni bilan bog'liq moliyaviy va boshqa yo'qotishlarga duchor bo'lish tavakkalchiligi asosida uning hozirgi paytdagi qarorlar qabul qilishidir"⁶ deb ta'riflaydi. Soliq riski bo'yicha chuqur tadqiqotlar olib borgan Tyutyugina Anna Viktorovna esa, soliq riskini "soliq muhitining kutilayotgan holatdan to'satdan yoki kutilayotgan salbiy o'zgarishlari, shuningdek, soliq muhitidagi huquqiy noaniqlik tufayli soliq huquqiy munosabatlari sub'ektning moliyaviy va boshqa yo'qotishlarga duchor bo'lmaslik

Калашникова Эльвира Леонидовна. Налоговые риски: оценка и их финансовые последствия. Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Иркутск- 2007. стр. 71.
х с планированием и проведением выездных налоговых проверок. Диссертация на соискание учёной степени кандидата экономических наук. Иркутск -2013.

⁵ Тихонов Д.Н. Налоговое планирование и минимизация налоговых рисков / Д.Н. Тихонов, Л.Г. Липник. - М: Софити, 2004. 168 стр., Тютюгина Анна Викторовна. Оценка и минимизация налоговых рисков, связанных с планированием и проведением выездных налоговых проверок. Диссертация на соискание учёной степени кандидата экономических наук. Иркутск -2013.

⁶ Тютюгина Анна Викторовна. Оценка и минимизация налоговых рисков, связанных с планированием и проведением выездных налоговых проверок. Диссертация на соискание учёной степени кандидата экономических наук. Иркутск -2013. С.37, Филина Ф.Н. Анализ налоговых рисков / Ф.Н. Филина // Российский бухгалтер, 2007, №11.

uchun qaror qabul qilish imkoniyati"⁷ deb ifodalagan.

A. Tyutyuginaning soliq riski borasidagi tadqiqotlari anchayin ilmiy jihatdan ahamiyatlidir. Ushbu olim soliq riskining turlari va o'ziga xos xususiyatlarini boshqa olimlarga nisbatan anchayin to'laroq ochib bergan. Ya'ni, uning ta'kidlashicha, "qarorlarni qabul qilishda salbiy oqibatlar yuzaga kelishi mumkinligini bilish darajasiga ko'ra, soliq riski qasddan va qasddan bo'lmagan risklarga bo'linadi. Qasddan soliq riski, qoida tariqasida, faqat soliq to'lovchilar faoliyatiga xosdir. Bunda soliq to'lovchi soliq solishdan bo'yin tovlaydi, ya'ni soliqlarni budjet tizimiga to'lashdan yashirishning ataylab noqonuniy usullaridan foydalanadi. Shu nuqtai nazardan, vijdonli soliq to'lovchi - soliq va yig'implarni to'lashga majbur bo'lgan, o'zi hisoblagan barcha soliq va yig'implarni to'laydigan, soliq to'lovlarini optimallashtirishning shubhali usullarini ("soliq sxemalari") ataylab qo'llamaydigan, faqat shulardan foydalangan holda soliq to'lovchidir. Qasddan soliq tavakkalchiligi noaniqlik omillari: atrof-muhitning ob'ektiv noaniqligi, atrof-muhitning qarama-qarshiligining noaniqligi va shaxsiy noaniqlik bilan bog'liq"⁸.

Xulosa va takliflar.

Soliq kodeksida "soliq riski" tushunchasiga aniq iqtisodiy va huquqiy ta'rif berish.

Risklarni tekshirishdan ko'ra, ularni dasturiy ta'minot orqali oldindan aniqlash (monitoring) tizimini kuchaytirish.

Soliq to'lovchilarni risk guruhlariga ajratish indikatorlarini shaffoflashtirish.

Bilmasdan yo'l qo'yilgan soliq xatolarini (risklarni) qoplash uchun soliq sug'urtasi amaliyotini joriy etish maqsadga muvofiq.

⁷ Тютюгина Анна Викторовна. Оценка и минимизация налоговых рисков, связанных с планированием и проведением выездных налоговых проверок. Диссертация на соискание учёной степени кандидата экономических наук. Иркутск -2013. С.38.

⁸ Тютюгина Анна Викторовна. Оценка и минимизация налоговых рисков, связанных с планированием и проведением выездных налоговых проверок. Диссертация на соискание учёной степени кандидата экономических наук. Иркутск -2013. С.47.

<https://scientific-jl.com/>

Adabiyotlar/Literatura/Reference:

- 1 Musgrave R.A., Musgrave P.B. Public Finance in Theory and Practice. — New York: McGraw-Hill, 1989.
- 2 Stiglitz J.E. Economics of the Public Sector. — New York: W.W. Norton & Company, 2000.
- 3 Samuelson P.A., Nordhaus W.D. Economics. — New York: McGraw-Hill Education, 2010.